

İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

e-ISSN: 2147-6152

Yıl 10, Sayı 26, Nisan 2021

Makale Adı /Article Name

Eş'arılığın Gelişim Süreci ve Temel
Görüşleri

Development Process of Ash'arism
And Their Basic Views

Yazar/Author

Ekrem UYSAL

Dr. Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Kelam ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı, Batman

ekremuysal72@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2650-8190

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 19.09.2020

Kabul Tarihi: 12.04.2021

Yayın Tarihi: 30.04.2021

Sayfa Aralığı: 461-484

Kaynak Gösterme

Uysal, Ekrem (2021). "Eş'arılığın Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 26, s. 461-484.

(Bu makale, yazar beyanına göre, TR DİZİN tarafından öngörülen "ETİK KURUL ONAYI" gerektirmemektedir.)

ÖZ

İslâm coğrafyasının geniş alanlara yayılmasıyla birlikte müslümanların karşılaştığı değişik din, inanç ve kültürler neticesinde ortaya çıkan bilimsel gelişmeler ve tercüme faaliyetleri farklı tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu durumun neticesinde itikâdî konularda müslümanların karşılaştıkları soru ve sorunları çözmeye çalışmak; müslüman olmayanları akli ve nakli delillerle İslâm'a davet etmek gibi alanlarda mücadelesini sürdüren kelâmî fırkalardan birisi de Eş'arî'nin başını çektiği Eş'arîyye mezhebi olmuştur.

Eş'arî mezhebi İmam Eş'arî'nin kelâmî görüşleri etrafında kendisini takip eden âlimler tarafından sistematize edilmiş olup onun itikâdî alandaki görüşlerini benimseyenlerin oluşturduğu fırkaya da Eş'arîyye denilmiştir.

İlk dönemlerden itibaren çok sağlam bir kelâm metodu ortaya koyan Eş'arîlik, akıl ve nakil dengesini yeniden şekillendirerek İslâm coğrafyasının birçok alanına yayılma imkânını bulmuştur.

Eş'arîlik konusu ele alındığında diğer çalışmaların neredeyse bütün mezheplerin görüşlerini de ele almak suretiyle zihin karışıklığına neden oldukları görülmektedir. Ele aldığımız bu makalemizde Eş'arîliğin süreç içerisinde geçirdiği dönemler, bu dönemlerin ana özellikleri ve en önemli şahsiyeleri ile değişiklik gösteren temel görüşlerini sade ve yalın bir dille değerlendirmeye çalıştık. Böylece konuyla ilgili araştırma yapmak isteyenlerin sadece bu makalemize dahi başvurmaları yapacakları çalışmalara büyük bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İmam Eş'arî, Eş'arîler, Küllâbîler, Ehl-i hadis, Mu'tezile.

ABSTRACT

With the spread of the Islamic geography to large areas, the scientific developments and translation activities that emerged as a result of the different religions, beliefs and cultures encountered by Muslims brought different discussions together. As a result of this situation, trying to solve the questions and problems that Muslims face in issues related to faith; one of the kalam societies that continued its struggle in areas such as inviting non-Muslims to Islam with rational and narrative evidence was the Esh'arî sect led by Esh'arî.

The Ash'ari sect was systematized by the scholars who followed it around the theological views of Imam Ash'ari. Thereby, the sect that was composed of people who adopt his views in the field of faith was called Ash'ariyya.

Establishing a very robust method of theology since the early periods, Esh'arism had the opportunity to spread to many Islamic geographies by reshaping the balance of reason and narration.

When the issue of Ash'arism is considered, it is seen that other studies cause confusion since they had considered the views of almost all sects. In this article that we have handled the issue, we have tried to evaluate the periods that Ash'arism experienced during this process, the main features of these periods and their most important personalities and the basic views that set differences in a simple and plain language. Thus, those who want to carry out research on the subject will make a great contribution to the studies when they will apply to even this article.

Keywords: Imam Ash'arî, Ash'arîs, Küllâbîs, Ahl Al-Hadith, Mu'tazila

GİRİŞ

Ehl-i sünnet kelâmının oluşumunda bazı sahâbî ve tâbîn'in katkısını zikretmek mümkünse de kelâmî konuların sistematik olarak değerlendirilmesi Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Hasan el-Basrî (ö. 110/728) gibi zatlarla başlatılabilir. Fakat kelâmî konular hakkındaki fikrî beyanatların hilâfetin ilk dönemlerine kadar dayandığını söylemek mümkündür. Özellikle Hz. Ali'nin (ö. 40/661) Muâviye (ö. 60/680) ile yaşadığı hakem olayından sonra büyük günah meselesine bağlı olarak iman-amel ilişkisi gibi bazı konular tartışılmaya başlanmıştır. Hâriciyye ve Kaderiyyenin ortaya attığı fikirler nedeniyle insanlar birbirini tekfir edecek duruma gelmiştir. Böyle bir ortamda her iki tarafla da mücadele eden Hz. Ali'nin Ehl-i sünnet kelâmının ilk temsilcisi olduğu iddia edilmiştir.

Daha sonra Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) ve Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) gibi şahsiyetlerin kaderî düşünceye karşı fikir beyan etmeleri ile Ehl-i sünnet kelâmı gelişmiştir. Bunlara ilave olarak Şa'bî (ö. 104/722) ve Hasan el-Basrî'nin de katkıları kelâm sisteminin daha sağlam temellere oturmasını sağladı.¹

Ehl-i sünnet ekolü hicrî ikinci asırdan sonra Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/820) gibi şahısların temsil ettiği selefi düşünce ile İbn Küllâb (ö. 240/854), Muhâsibî (ö. 243/857), Kerâbisî (ö. 248/862) ve Kalânîsî (ö. 255/869) gibi kişilerin ortaya koyduğu kelâm sistemiyle varlığını devam ettirmiştir.

Eş'arîliğin ilk dönemlerinde toplumda Mu'tezile, Mürcie, Mücessime, Müşebbihe, Cehmiyye ve Hâriciyye gibi fırkalar mevcuttu. Bu kadar fırka varken Eş'arîliğin doğuşuna etki eden temel etkenlerden bir tanesi Mu'tezile'nin uyguladığı Mihne düşüncesi ve Ehl-i sünnet âlimlerine yönelik gerçekleştirdiği şiddet olmuştur. Nihayetinde Eş'arî'nin (ö. 324/936) Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i sünnet'e katılmasıyla toplumdaki Mu'tezile etkisi azalmaya başlamıştır.²

Mu'tezile'den ayrılan ve cedel yöntemini çok iyi bilen Eş'arî, insanlar tarafından samimi, dürüst, ihlaslı, zahid ve takva ehli olarak tanındığı için özellikle Mu'tezile'den ayrılanlar onun etrafında toplanmaya başlamıştır. Sonraki dönemlerde Bâkîllânî (ö. 403/1013), İsferyânî (ö. 418/1027) ve Cüveynî (ö. 478/1085) gibi âlimler tarafından kabul edilip desteklenmesi mezhebin de hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamıştır. Ayrıca Mu'tezile ve Hanbelîler arasındaki "Halku'l-Kuran Mihnesi" gibi Hanbelîler ile Sûfiler arasında ortaya çıkan "Gulam Halil Mihnesi" de insanlar arasında Eş'arîliğin kabul edilmesinde etkili olmuştur.³

¹ Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdullah et-Temimî, *Usûlü'd-Dîn*, thk. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2002, s. 307; Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdullah et-Temimî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs, ts., s. 220.

² Bkz. Bağdâdî, Ahmet b. Ali el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd ev Medînetü's-Selâm*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut: y.y., 1350/1931, II, s. 347.

³ Hanbelî olan Gulam Halil sûfileri zındıklıkla suçlayarak birçok sûfinin öldürülmesi, zindanlara atılması veya başka şehirlere göç etmesine neden olmuştur. Bu dönem h. 297'de Hallâc'ın tekfir edilmesi ve h. 309'da öldürülmesiyle zirve noktasına ulaşmıştır. Hüseyin Aydın, *Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'de Nazar ve İstidlal*, Ankara: Fecr Yayınları, 2012, s. 36.

Ayrıca nasları akli yöntemlerle açıklayıp akli ve nakli uzlaştırmaya çalışan Eş'ariliğin tasavvufa da ilımlı bakması, onun toplum tarafından hızla benimsenmesine sebep olmuştur.⁴

1. Eş'ariliğin Geçirdiği Dönemler

Eş'arî'nin vefatından sonra 11-15. yüzyıllarda Eş'arilik kelâm sisteminin gelişmesine katkı sağlayanlar; Bâkılânî, İbn Fûrek (ö. 406/1015), Ebû İshak el-İsferâyînî, Bağdâdî (ö. 429/1037),⁵ Beyhakî (ö. 458/1066), Cüveynî,⁶ Gazzâlî (ö. 505/1111), Şehristânî (ö. 548/1153), Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209), Âmidî (ö. 631/1233), Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286), Adûdüddîn el-Îcî (ö. 756/1355), Teftâzânî (ö. 792/1390), Cürcânî (ö. 816/1413) gibi kişiler olmuştur. Ayrıca Eş'arî'nin öğrencilerinden Ebü'l-Hasan el-Bâhilî (ö. 370/980) ve İbn Mücâhid et-Tât'yi (ö. 370/980) de unutmamak gerekir. Bunlar, özellikle Eş'ariliğin sistematik hâle gelmesinde çok büyük katkıları olan İbn Fûrek, İsferâyînî ve Bâkılânî gibi şahısları yetiştirmişlerdir.⁷

Eş'arî kelâmında çok önemli bir konuma sahip olan ve her biri birer mezhep ortaya koyabilecek durumda olan bu şahıslar yeni bir mezhep veya fırka oluşturmaktan ziyade mezhebin ana çizgisini meydana getiren ortak paydada bir araya gelmeyi tercih etmişlerdir. Küllâbîlikte bile İbn Küllâb'tan sonra Kalânîsî'nin ön plana çıkmasıyla Küllâbîyyenin yanında ayrıca "Kalânîsîyye" gibi bir fırkanın zikredilmesi⁸ aynı mezhebin içinden farklı mezhep ve fırkaların ortaya çıktığını göstermektedir. Ancak Eş'arî alimler Eş'arilikte böyle bir yola gitmemiş, Eş'ariliğin temel dinamiklerine bağlı kalmakla birlikte kendi görüş ve fikirlerini zikretmekten de çekinmemişlerdir.

Eş'arîlerin genel olarak kelâm sistemleri üç temel özellik göstermektedir. Bunlardan birincisi nesne ve varlıklar arasında neden-sonuç ilişkisinin mutlak surette olmaması ya da nedenselliğin reddedilmesidir. İkinci özellik İmam Eş'arî'nin kelâma kazandırdığı kesb teorisini kabul etmeleridir. Son olarak ise akli naklin hizmetine sunmakla nakli öncelemeleridir.⁹

⁴ Bkz. İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Tebyînü Kezibi'l-Müfteri fi mâ Nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1995/1416, s. 181-182.

⁵ İbn Fûrek ve İsferâyînî'den ders alan Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinde varlık, bilgi gibi kelâmın temel konularını sistematize etmiş, kelâmın hem dakîku'l-kelâm hem de celîlu'l-kelâm kısmıyla ilgili açıklayıcı bilgiler vermiştir.

⁶ Gazzâlî'nin de hocası olan Cüveynî, Nizâmiye medreselerinde birçok öğrenci yetiştirmiş, kaleme aldığı "*eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn*" ve "*el-İrşâd*" gibi eserleri Eş'arilik kelâm sisteminin en hacimli kaynaklarından birisi olmuştur. Akil ve nakli birbirinden ayırarak öncelliği akla vermiş, haberi sıfatları tevil ederek Ashâbü'l-hadis'ten farklı düşündüğünü ortaya koymuştur.

⁷ Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 309; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1999, XIX, s. 496.

⁸ Bkz. Neseî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsiratu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay, Ankara: DİB Yayınları, 1993, I, s. 400; Ebü Yüsr Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1988, s. 349.

⁹ Muhit Mert, *Kelâm Tarihinin Problemleri*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), s. 119. Aslında İmam Eş'arî'nin nakli öncelediği ile ilgili böyle bir iddianın gerçeği yansıtmadığı, "galat-ı meşhur" şeklinde nakledilmiş olduğu ve Eş'arî alimler tarafından da genel kabul görmediği kanaatindeyiz. Bu durumu Muhit Mert de "bu düşünce sonraki Eş'arî kelâmcılar tarafından yeterince benimsenmedi, hatta tam tersine akli esas kabul edip vahyi ona göre tevil etme ilkesine uyuldu" sözleriyle Eş'ariliğin akli öncelediğine işaret etmektedir. Bkz. Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 120; krş. Yusuf Eşit "Kelâmcı Usûlcülerin Usûl

Eş'arîliğin tarihi dönemleri genel olarak Gazzâlî öncesi "Mütekaddimûn", Gazzâlî ve sonrası "Müteahhirûn" olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bu şekildeki tasnifi ilk defa İbn Haldûn yapmıştır.¹⁰ Biz burada "Mütekaddimûn", "Müteahhirûn", "Cem' ve Tahkik Dönemi" olmak üzere üç kısımda değerlendirmede bulunacağız.

1.1. Mütekaddimûn Dönemi Eş'arî Kelâmı

Mütekaddimûn dönemiyle genel olarak Eş'arî ile başlayıp Gazzâlî ile biten Ehl-i sünnet kelâm dönemi kastedilmektedir.¹¹ Aynı şekilde bu dönemi Ehl-i sünnet kelâmının kendine has düşüncelerinin ortaya konulup kendi metodunu geliştirme gayreti içinde olduğu bir dönem olarak değerlendirmek de mümkündür.¹²

Eş'arî ile Gazzâlî arasındaki ilk dönem Eş'arî kelâm sisteminin genel konularını Allah'ın zât ve sıfatları, af'al-i ibâd; peygamberlik müessesesi ve mucizeler; âhiret, mead ve varlık oluştururken yöntem olarak da cedel yöntemi kullanılmış ve Mu'tezile düşüncesinin temelsiz ve tutarsız olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Kerrâmiyye, Sümeniyye, Berâhime, Dehriyye ile Yahudi ve Hristiyanlarla da fikrî mücadele sürdürülmüştür. Bu dönemde itikâdî konuların sınırları belirlenmiş, nassa dayalı özgün düşünceler ortaya konulmuş, aklî ve naklî değerlendirmeler yapılmıştır. İn'ikâs-ı edille¹³ kabul edilmiş, mantık ilkeleri reddedilmiş ve felsefeye daha az yer verilmiştir.¹⁴

Mütekaddimûn Eş'arîler, aklı kullanma yöntemlerini Ehl-i sünnete taşıyarak nasları aklın ışığında yorumlarken nakli ikinci plana atmayan ve nassı tamamen devre dışı bırakmayan yöntemlerin yanında sebr ve taksim, ittifak edilenden ihtilaf edilene istidlâl, kıyâsu'l-gâib ala's-şâhid gibi yöntemleri geliştirmişlerdir.¹⁵

Ebü Sehl es-Su'lûkî (ö. 369/979), Bundâr b. Hüseyin (ö. 353/964), İbn Hafif eş-Şîrâzî (ö. 371/981), Ebû Zeyd el-Mervezî (ö. 371/981), Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi kişiler vasıtasıyla tasavvuf bu sisteme dahil olamaya başlamıştır.¹⁶

Düşüncesinde Akıl-Nakil İlişkisi: Gazzâlî Örneği", *Usûl İslam Araştırmaları*, 31, 2019, s. 62-67.

¹⁰ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 136.

¹¹ Kelâm tarihinin mütekaddimûn, müteahhirûn ve memzûc gibi dönemlere ayrılmasının sadece Eş'arîlerle ilgili bir tasnif olduğunu savunanlar da vardır. Bunlara göre, bu tasnifte Eş'arî kelâmının gelişim ve dönüşüm dönemleri esas alınsa da daha sonraki kelâm tarihi yazarları bu tasnifi genelleştirerek tüm ekoller için söz konusu ve genel-geçerliliği olan bir tasnifmiş gibi sunmuşlardır. Dolayısıyla, Bâkılânî'den Gazzâlî'ye kadar olan döneme "mütekaddimûn dönemi" denilmektedir. Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 120-121.

¹² Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, İstanbul: Kitap Dünyası, 2000, s. 121.

¹³ İn'ikâs-ı Edile, "bir yere çarpıp geri dönme, yansıma" anlamındaki "in'ikâs" kelimesi ile "deliller" manasındaki "edille" kelimesinden oluşan bir terimdir. Terim anlamında ise "delilin butlanından medlulün butlanının lazım gelmesi" şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 156.

¹⁴ Bkz. Mert, *Kelâm Tarihi*, 121.

¹⁵ Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971, s. 102; Tuncay Başoğlu, "Sebr ve Taksim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 2009, XXXVI, s. 255.

¹⁶ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 180-188.

Bu dönemin öne çıkan genel özelliklerini maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

- 1- Bu dönem Eş'arî ile başlayıp Gazzâlî ile son bulmaktadır.
- 2- Bu dönemin en önemli temsilcileri Bâkılânî, İbn Fûrek, İsferyânî, Abdulkâhir Bağdâdî ve İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'dir.
- 3- Bu dönemin ana konularını ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'ıyyât olmakla birlikte bilgi ve varlık konularına da yer verilmiştir.
- 4- Ehl-i sünnet kelâmı kendine has görüşler ortaya koymuş ve bu alanda yeni eserler telif etmiştir.
- 5- Bu dönemde daha çok Mu'tezile ve Bâtıniyye fırkalarıyla mücadele edilmiştir.
- 6- Sebr ve taksim; kıyâsu'l-gâib ala's-şâhid, ittifak edilenden ihtilaf edilene istidlâl gibi yöntemler kullanılmıştır.
- 7- Bu dönemde cedel metodu kullanılmıştır.
- 8- İn'ikâs-ı edille metodu kabul edilmiştir.
- 9- Felsefî konulara etkin bir şekilde yer verilmemiştir.
- 10- Aristo mantığı reddedilmiştir.
- 11- Hudûs delili kullanılmıştır.
- 12- Bu dönemde müslüman ve gayr-ı müslimler olmak üzere iki hedef kitle ile daha çok mücadele edilmiştir.

1.1.1. Müttekaddimûn Dönemi Önemli Şahsiyetler

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî: Eş'arî'nin Basra'daki doğum tarihiyle ilgili olarak İbn Asâkir 260/873, Makrizî 266/879, İbnü'l-Esîr ve İbn Hallikân ise 270/883 tarihini vermektedir. Ancak bu rivayetler arasında Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılma tarihi düşünüldüğünde doğum tarihinin de 260/873 olması daha uygun görünmektedir. Eş'arî'nin Bağdat'taki vefat tarihi ile ilgili olarak ise Hatîb el-Bağdâdî 322/933, İbn Fûrek 324/935, İbn Cevzî 331/942 yılını verirken kimileri de 330/941 yılını kabul etmişlerdir. Bunlar arasında İbn Fûrek'in verdiği tarih daha çok kabul görmüştür.¹⁷ Eş'arî, küçük yaşta iken babası vefat edince annesi Mu'tezile âlimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî ile evlenir. Böylece temel eğitimini Cübbâî'nin yanında alan Eş'arî daha sonra Ebû Halife el-Cümâhî (ö. 305/917), Zekerıyyâ es-Sâcî (ö. 307/919), Abdurrahman b. Halef (ö. 311/924), Ebû İshâk el-Mervezî (ö. 340/951) gibi hocalardan ders almıştır. Yetiştirdiği öğrenciler arasında ise Bundâr b. Hüseyin (ö. 353/964), Ebû Sehl es-Su'lûkî (ö. 369/979), Ebü'l-Hasan el-Bâhilî (ö. 370/980), Ebû Abdillâh b. Hafif eş-Şîrâzî (ö. 371/981) gibi şahsiyetler zikredilebilir.¹⁸

Kâdî Ebû Bekr el-Bâkılânî: 330/941-942 yılında Basra'da doğmuş 403/1013 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. İtikatta Eş'arî, amelde Malikî mezhebine mensup olan Bâkılânî, *et-Temhid* adlı eserinde Eş'arîliğin kozmolojiyle ilgili düşüncelerini temellendirmeye çalışmış, cevher, araz gibi metafizik alanında kozmolojik kavramları temellendirerek Eş'arîliğin tabiat felsefesini geliştirmiştir. Bu bağlamda Allah'ın kainata etkisini ortadan kaldırıp yerine cevher ve cisimleri yerleştiren Tabîyyûn ve Dehriyyûn gibi akımlarla mücadele etmiştir. Aristo mantığını reddetmiş, İn'ikâs-ı edille prensibini öne sürmüştür. O, bilgi kaynaklarından vahyi inkar edip peygamber ve mu'cizelerini kabul etmeyen Sümeniyye ve Berâhime ile Rasûlullah'a ve

¹⁷ Ekrem Uysal, *Eş'arî Kelâm Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*, Doktora Tezi, Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 6-8.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz., Uysal, *Eş'arî Kelâm Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*, s. 10-14.

mu'cizelerine iman etmeyen Yahudi ve Hristiyanlara da cevaplar vermiştir. 50 civarında eser telif eden Bâkîllânî'nin özellikle “*et-Temhid*” ve “*el-İnsâf*” gibi meşhur eserlerinde aklı asıl, nakli ise fer' olarak kabul ettiği görülmektedir.¹⁹

İbn Fûrek: 330/941 yılında İsfahan'da doğmuş ve 406/1015 yılında Nîşâbur'da vefat etmiş olan İbn Fûrek, Bâkîllânî ve İsferyânî'nin ders arkadaşı; mutasavvıf Kuşeyrî'nin de hocasıdır. Eş'arîliğin İsfahan ve Nîşâbur bölgesinde yayılıp Mu'tezile'ye karşı üstünlük kazanmasında büyük bir paya sahiptir. Akla çok büyük değer veren İbn Fûrek, hakkı batıldan ayıran tek unsurun akıl olduğunu, Kur'ân'da “düşünmek”, “aklı kullanmak” gibi pek çok âyette aklı ön plana çıkarma örneğinin bulunduğunu savunmuştur.

Ona göre, akli deliller kullanılarak taklitten tahkike ulaşmak ve tevhidin gerçek bilgisine varmak aslı bir görevdir. Fakat İbn Fûrek, akli her ne kadar bilgi kaynağı olarak kabul etse de nasların bildirdiği hükümlerin esas olduğunu savunmuş, ilhamın ise bilgi kaynakları arasında olduğunu reddetmiştir.²⁰

Müşkilü'l-hadis, Şerhu Âlim ve'l-müteallim gibi 120 civarında eseri bulunan İbn Fûrek, bazı insanların Eş'arî'ye ait olmayan bir takım sözleri ona atfetmelerinden dolayı Eş'arî'nin otuz kadar risalesini bir araya getirmiş, *Mücerredü makalâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* eserini derleyerek Eş'arîliğin sistemleşmesine katkı sağlamıştır.²¹

Ebû İshâk el-İsferyânî: Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte İsferyânî'de doğan ve 418/1027 yılında Nîşâbur'da vefat eden İsferyânî itikatta Eş'arî, amelde Şafî mezhebine mensuptur. Abdulkâhir Bağdâdî, Beyhakî ve Kuşeyrî gibi âlimleri yetiştirmiş, Eş'arî mezhebinin sistemli bir kelâm ekolüne dönüşmesine büyük katkıları olmuştur. Sünnetin Kur'ân'ı neshedemeyeceğini savunması; sünnetullahı aykırı olduğu düşüncesiyle velîlerin kerametlerini Allah katında kabul edilen dualarıyla sınırlı tutması, âlimler tarafından eleştirilmiştir. Kelâm alanında ele aldığı en önemli eseri *el-Akîde* olup iki bölümden oluşmaktadır.²²

Abdulkâhir el-Bağdâdî: 350/961 yılında Bağdat'ta doğan ve 429/1037 yılında İsferyânî'de vefat eden Bağdâdî, Selçuklular'ın Nîşâbur'u işgal etmesi üzerine İsferyânî'e gidip ömrünün sonuna kadar orada kalmıştır. Eş'arîliği ashap, tabiîn ve müctehid imamların mezheplerinin devamı olarak kabul eden Bağdâdî'ye göre; “Âlem sonradan yaratılmıştır; âlemim yaratıcısı bir tektir, ezeldir ve sıfatları vardır; O, adalet ve hikmet sahibidir, hiçbir şeye benzemez; Hz. Muhammed O'nun elçisidir ve risâleti bütün insanlığa şamildir; Kur'ân şeriat hükümlerinin kaynağıdır ve Kâbe namaz için kıbledir.” Yukarıda sayılan Ehl-i sünnet'in temel ilkelerini ikrar eden ve kendisinde küfrü gerektiren bir bid'at olmayan kimseleri “muvahhid sünni” olarak tanımlamaktadır. Ona göre bu esasları kabul etmeyen kimse İslâm toplumunda yaşasa bile muvahhid sünni sayılmaz.²³

¹⁹ Cemalettin Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2012, s. 74; Hulusi Arslan, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, Malatya: Medipres Yayınları, 2012, s. 153.

²⁰ Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 135.

²¹ Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 122-123.

²² Salih Sabri Yavuz, “İsferyânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 2000, XXII, s. 515.

²³ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 13.

Bilgi kaynakları olarak beş duyu organı, akıl ve doğru habere ilave olarak ilhamı da kabul etmektedir. Ayrıca âlemin cevher ve arazlardan müteşekkil olduğunu söylemekte fakat âlemdeki boşluğu (halâ) reddetmektedir. İbn Fûrek ve İsferyâni'den ders alan; Beyhakî ve Kuşeyrî gibi birçok âlime hocalık yapan Bağdâdî, mezhepler tarihinin ana kaynaklarından ikisi olan *el-Fark beyne'l-firâk* ve *el-Milel ve'n-nihâl* ile kelâm alanındaki *Usûlu'd-dîn* isimli eserleriyle şöhret bulmuştur.²⁴

İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî: 419/1028 yılında Nîşâbur yakınındaki Büştenikân köyünde doğan ve 478/1085 yılında yine aynı yerde vefat eden Cüveynî, çoğu görüşlerinde Eş'arî, kelâm sıfatında İbn Küllâb, sıfat teorisinde Ebû Hâşim, günah probleminde ise İbn Fûrek çizgisini takip etmiştir.²⁵

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (ö. 455/1063)'in veziri Kündürî (ö. 456/1064) zamanında "Mihnetü'l-Eşâire" denilen olay ortaya çıkmıştır. Hanefî ve Mu'tezilî olan Kündürî, Eş'arîliğin bölgede yayılmasını hazmedememiş ve Tuğrul Bey'den çıkardığı bir fermanla Eş'arîleri lanetletmiş, vaazlarını engellemiş, derslerini yasaklamış, bazılarını hapse attırmış, bazılarını da sürgüne göndermiştir. Bunun üzerine Bağdat, Mekke ve Medine'ye (Hicaz) giden Cüveynî, Sultan Alparslan (ö. 465/1072) ve onun veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092) zamanında Nîşâbur'a geri dönüp Nizâmiye medresesinin müderrisliğini sürdürmüştür. Böylece Eş'arîliğin Nîşâbur civarında yayılmasına katkı sağlamıştır. Gazzâlî ve Kiyâ el-Harrâsî gibi önemli şahsiyetleri yetiştirmiştir. Eserlerinde felsefe ve mantık kavramlarını çok güzel bir şekilde kullanan Cüveynî, ıspat-ı vâcib konusunda hudûs delilini imkan deliliyle temellendirmiştir. İn'ikâs-ı edille prensibini reddetmiş, ahval nazariyesine meyletmiş, cedel metodunu kesin bilgiye ulaştırın bir yol olarak kabul etmiştir. *Şifâü'l-galîl* isimli eserinde İncil ve Tevrat'ta meydana gelen tahrifleri ele almıştır.²⁶ Eş'arîlerin genel olarak kabul ettiği kıyâsu'l-gâib ala's-şâhid yöntemini eleştiren Cüveynî, özellikle *eş-Şamil fî Usûli'd-dîn, Kitâbü'l-İrşâd* ve *Akîdetü'n-nizâmiyye* adlı çalışmalarında kelâmın dakîku'l-kelâm ile celîlu'l-kelâm kısımlarını ele alarak kelâmî problemleri sistematik bir şekilde değerlendirmiştir.²⁷

1.2. Müteahhirûn Dönemi Eş'arî Kelâmı

Mütekaddimûn döneminin 5./11. asır ve öncesini, müteahhirûn döneminin ise 6./12. asır ve sonrasını içine aldığı genel kabul gören bir ayırım olmuştur. Bu alanda çalışma yapanların büyük bir çoğunluğu müteahhirûn dönemini Gazzâlî ile başlatmaktadır. Ancak Nasîrüddîn et-Tûsî (ö. 672/1274), Teftâzânî ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi farklı isimler zikredenler de olmuştur.²⁸

Gazzâlî, Eş'arî kelâm sistemine yeni bir boyut kazandırmak ve bir takım yenilikler yapmak istemiştir. Bundan dolayı Eş'arî, Bâkılânî ve

²⁴ Ethem Ruhi Fiğlalı, "Abdülkâhir el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1988, I, s. 246; Erdemci, *Kelâm İlmîne Giriş*, s. 74.

²⁵ Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, "Cüveynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1993, VIII, s. 143.

²⁶ Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 124-125; krş., Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları 2002, XXVI, s. 555.

²⁷ Erdemci, *Kelâm İlmîne Giriş*, s. 75.

²⁸ Çağfer Karadaş, "Eş'arî Kelâm Ekolü", *Kelâm*, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 133-134.

İsferâyîni gibi Eş'arîlîğin ileri gelenleri tarafından kabul edilen ve "delillerin butlanı medlulün da butlanını gerektirir" ilkesine karşı çıkmıştır. Bu çalışmalarını gerçekleştirmek için İn'ikâs-ı edilleyi reddederek kelâma felsefî konuları dahil etmiş ve Aristo mantığını kabul etmiştir. Ona göre mantık ilmi, iman edilmesi gereken hususlara aykırı değildir.²⁹ Bu durumdan sonra Eş'arî kelâmı Gazzâlî'den önce (mütekaddimün) ve Gazzâlî'den sonra (müteahhirün) şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Daha sonra gelen Şehristânî, Râzî, Âmidî, Beyzâvî, İsfahânî (ö. 688/1289), İcî, Teftâzânî, Cürcânî ve Devvânî (ö. 905/1502) gibi şahsiyetler de Gazzâlî'yi takip etmişleridir.

Eş'arî, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra akli kullanma yöntemlerini Ehl-i sünnete dahil ederken, Gazzâlî de felsefî görüşleri eleştirerek Aristo mantığını kelâma kazandırmıştır. Bu dönemde, mantığın esas alınması, fıkhıtan uzaklaşmayı hatta mantık kurallarının ve yönteminin geçerli olmasına neden olmuştur. Bu durumu Gazzâlî'nin "mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez" sözü açıkça ortaya koymaktadır.

Gazzâlî döneminde ele alınan konular, terminoloji ve yöntem açısından ciddi farklılıklar göstermektedir. Bu dönemde en temel konu varlık olup, Allah'ın sıfatları gibi diğer konular varlık konusunun uzantıları ve ayrıntıları şeklinde yer almıştır. Cüveynî'den itibaren dönemin kitapları ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'ıyyât şeklinde tasnif edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Adudüddin el-İcî, *el-Mevâkıf* adlı eserinde nübüvvet meselelerini sem'ıyyât bölümünün içine dahil etmiştir. Ancak yine de bu dönemdeki kelâm ilmi, mantık konularının işlendiği girişin ardından; ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'ıyyât şeklinde üçlü bir yapıyla devam etmiştir.

Bu dönemin öne çıkan genel özelliklerini maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

1- Bu dönemin Nasıruddîn et-Tûsî veya Teftâzânî ile başlamasını uygun görenler olmuşsa da kelâmcıların büyük bir çoğunluğu Gazzâlî ile bu dönemi başlatmaktadır.

2- Bu dönemin en önemli temsilcileri Gazzâlî, Şehristânî, Fahrüddîn er-Râzî, Âmidî, Beyzâvî ve İcî'dir.

3- Bu dönemin ana konusunu varlık teşkil etmektedir. Diğer konular bunun etrafında şekillenmiştir.

4- Bu dönemde ele alınan kelâm kitaplarında konular ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'ıyyât şeklinde tasnif edilmiş ancak İcî ile birlikte nübüvvât bölümü sem'ıyyâtın içine dahil edilmiştir.

5- Bu dönemde daha çok imkan, gaye ve nizam delilleri kullanılmıştır.

6- İn'ikâs-ı edille metodu reddedilmiştir.

7- Felsefî konulara yer verilerek değerlendirmeler yapılmıştır.

8- Aristo mantığı kabul edilerek kullanılmıştır.

9- Tasavvuf kelâma dahil edilmiştir.

10- Genelde Batınıyye ve felsefeciler hedef kitle olarak kabul edilmiş ve bunlarla daha çok mücadele edilmiştir.

1.2.1. Müteahhirün Dönemi Önemli Şahsiyetler

Gazzâlî: 450/1058 yılında İran'ın Tûs (Meşhed) şehrinde dünyaya gelip 505/1111'de aynı yerde vefat eden Gazzâlî, itikadda Eş'arî, amelde Şafîî

²⁹ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Makâsıdu'l-Felâsife*, thk. Süleyman Dünya, Kahire: Dâru'l-Ma'arif, 1960, s. 36.

mezhebine mensuptur. Cüveynî'nin de öğrenciliğini yaptıktan sonra Bağdat ve Nîşâbur'daki Nizâmîye medreselerinde müderrislik görevini üstlenmiştir.³⁰ Onunla başlayan müteahhirûn döneminde Aristo mantığı kabul edilmiş, in'ikâs-ı edille reddedilmiş, mantık ilkeleri önem kazanmıştır. Mantık ve felsefenin kelâma dahil edilmesiyle özellikle Gazzâlî sonrası felsefî kelâm oluşturulmuştur.³¹ Bu alanda yazdığı *İlcâmu'l avâm 'an ilmi'l-kelâm, el-İktisâd fil-i'tikâd, el-Mustasfâ, Tehâfütü'l-felâsife, Makâsıdu'l-felâsife, Mi'yâru'l-ilim, Mihakku'n-nazar* ve *Kıstâsü'l-müstakîm* gibi eserler büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışmalar sayesinde Eş'arî kelâmı felsefe, klasik mantık ve tasavvufla daha sıkı ilişkiler kurmuştur.³²

Mantık bilmeyenin ilmine güvenilemeyeceğini dile getiren Gazzâlî *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinde filozofların üç konuda küfre düştiklerini iddia etmektedir. Bunlar âlemin kıdemi, haşrin ruhanî olduğu ve Allah'ın cüz'iyâtı bilmediği konularıdır.³³

Gazzâlî, Selçuklu Devleti'nin Sünnî politikasının bir gereği olarak Batınîlere karşı fikrî mücadeleye girmiş ve onlara karşı *Fedâihu'l-bâtuniyye* eserini kaleme almıştır. Ayrıca filozoflara yönelttiği tenkitler ve batıl fırkaların iddialarını boşa çıkaran delilleriyle Ehl-i sünnet'in güçlenmesine önemli katkılar sağlayarak Eş'arîliğin devletin resmî mezhebi olmasında çok büyük rolü olmuştur. Onun bir diğer özelliği de karmaşık bir ortamda dinî ilimleri yeniden ihya etme çabasıdır. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* adlı eserini yazma amacı budur.³⁴

Şehristânî: Doğum tarihiyle ilgili net bilgi olmamakla birlikte 460/1076 veya 470/1086 yıllarında Türkmenistan'a bağlı Şehristân'da dünyaya geldiği ve 548/1153 yılında aynı yerde vefat ettiği ifade edilmektedir.³⁵

Şehristânî *Nihâyetü'l-ikdâm* adlı eserinde daha önce Bâkılânî ve Cüveynî'nin benimsemiş oldukları hal teorisine eleştiriler yöneltmekte ve Eş'arî'nin görüşünü ön plana çıkarmaya çalışmaktadır.³⁶ Yine aynı eserinde itikâdî konularda aklî ve felsefî bir yol takip eden Şehristânî, bazen Eş'arî görüşleri eleştirerek diğer ekollerin görüşlerine yer vermektedir. Meselâ, sıfatlar konusunda Mu'tezilî olan Ebû Hâşim'in (ö. 321/933) ahval teorisini benimsemiştir.³⁷ Ayrıca itikâdî meselelere felsefî açıdan bakmayı başlatmış,

³⁰ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1996, XIII, s. 498-490.

³¹ Nitekim Gazzâlî'nin mantık öğrenmenin gerekli olduğunu ve mantık bilmeyenin ilmine güvenilemeyeceğini ifade etmesi bu durumu ortaya koymaktadır. Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, thk. Muhammed Tâhir, Kahire: Dâru'l-Hadis, 1432/2011, I, s. 17.

³² Gazzâlî, İbn Rüşd (ö. 595/1198), İbn Bâce (ö. 1138) ve İbn Tufeyl (ö. 1185) gibi Endülüslü filozofları etkilemenin yanında, Endülüs yoluyla Saint Tomas (ö. 1274), David Hume (ö. 1776), Ockhamlı William (ö. 1348), Peter D'illy, Nicalaus de Aucricuria, Montaigne (ö. 1592) ve Descartes (ö. 1650) gibi Avrupalı düşünürleri de etkileyerek aydınlanma dönemine katkı sağlamıştır. Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1999, XX, s. 273.

³³ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Tehâfüt el-Felâsife*, çev., Bekir Karlığa, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, s. 212; Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 17.

³⁴ Arslan, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, s. 157.

³⁵ Ömer Faruk Harman, "Şehristânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 2010, XXXVIII, s. 467.

³⁶ Erdemci, *Kelâm İlmîne Giriş*, s. 76.

³⁷ Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 127.

zorunlu illiyyet ilkesini reddetmiş ve isbât-ı vâcib konusunda imkân delilini ilk defa kullanmıştır. *Kitâbu'l-musâra'a* ile filozof ve felsefecileri eleştirmiş, dinler ve mezhepler tarihi alanında *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eseri kaleme almıştır.³⁸

Fahrüddîn er-Râzî: 543/1149 yılında Rey'de doğan, 606/1210 yılında Herat'ta vefat eden Râzî itikadda Eş'arî, amelde Şafî mezhebine mensuptur. Râzî, kelâmî felsefî bir şekilde ele alarak kelâm ile felsefeyi kaynaştırmış ve kendisinden sonra gelen Âmidî, İcî, Teftâzânî, Cürcânî gibi kelâmcıları etkilemiştir. Kelâmcılar arasında mantık ilmini müstakil bir ilim dalı olarak kabul eden ilk âlim kendisidir.³⁹ Gazne Sultanları Muizzuddin (Şihâbeddin) Muhammed (ö. 599/1203) ve Gıyâseddin Mahmud (ö. 602/1206) ile Horosan Sultanı Alâeddin Tekiş (ö. 596/1200) gibi devlet erkânıyla dostluk kurmuştur. Gittiği yerlerde Mu'tezile, Bâtıniyye ve Kerrâmîyye ile mücadele etmiş, neticede Kerrâmîler tarafından zehirlenerek vefat etmiştir. Dirâyet tefsirinin en güzel örneklerinden biri olan *Mefâtihu'l-gayb* adlı eseri kaleme alan Râzî, *el-Burhan fi'r-red 'ala ehli'z-zeyğ*, *el-Muhassâl*, *el-Metâlibu'l-âliye*, *Kitabu'l-kaza ve'l-kader*, *İsmetü'l-enbiya*, *Risâletün fi'n-nübüvvât*, *Mebâhisu'l-meşrikiyye*, *Lübâbü'l-işârât* gibi eserlerde aklî, naklî ve felsefî delilleri kullanmıştır.⁴⁰

Âmidî: 551/1156 yılında Diyarbakır'da doğan, 631/1233 yılında Şam'da vefat eden Âmidî, Diyarbakır'daki ilk eğitiminden sonra Bağdat'a giderek tahsilini tamamlamaya çalışmıştır. Aklî ilimlerde derinleştikten sonra Kerh şehrindeki Hristiyan ve Yahudilerden felsefe alanında dersler almak suretiyle Gazzâlî ile başlayan felsefî kelâmî zirveye ulaştırmıştır. Mısır'daki Nâsiriyye ile Şam'daki Aziziye medreselerinde değişik tarihlerde müderrislik yapmış, kavramların reel olduğu görüşü, ilzam metodu ve gâibin şâhidle kıyaslanmasını reddetmiştir.⁴¹ Felsefe ve mantık alanında *Dakâiku'l-hakâik* ve *Keşfu't-temvihât fi Şerhi İşârât* eserlerini kaleme almıştır. *Ebkâru'l-efkâr* ve *Gâyetü'l-merâm fi ilmi'l-kelem* eserleri kelâm alanındaki önemli kaynaklardan bazılarıdır. Eserlerinde Hristiyan, Yahudi ve Mecusi gibi din mensuplarının yanında, Mu'tezile, Şîa, Cebriyye, Bâtıniyye gibi fırkalarla da mücadele etmiştir.⁴²

Bezzâvî: Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 585/1189 yılında Şiraz yakınlarındaki Beyzâ'da doğduğu kabul edilmektedir. Vefat tarihleri farklılık arzetsede genel olarak 685/1286 yılında Tebriz'de vefat ettiği rivayet edilmektedir. İlk tahsilini babasının yanında tamamlayan ve daha sonraki dönemlerde Şiraz kadılığına tayin edilecek kadar ilmî alanda vukûfiyet gösteren Bezzâvî, *Tevâliu'l-envâr* adlı eserinde felsefî metodu etkin bir şekilde kullanmış ve Teftâzânî, Cürcânî gibi şahısları etkilemiştir.⁴³

³⁸ Mustafa Sinanoğlu, "Şehristânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 2010, XXXVIII, s. 468.

³⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahredden er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1995, XII, s. 89, 91.

⁴⁰ Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 127-128; Arslan, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, s. 158.

⁴¹ Emrullah Yüksel, "Âmidî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1991, III, s. 57.

⁴² Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 128-130.

⁴³ Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 130-131; Yusuf Şevki Yavuz, "Bezzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1992, VI, s. 100-101.

İcî: 680/1281 yılında Şîraz yakınlarındaki İc' de doğup 756/1355 yılında Direymiyân'da vefat eden İcî, Şîraz ve Sultâniye'de kadılık görevini yerine getirmiştir. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Teftâzânî meşhurdur. *el-Mevâkıf* ve *Akâidu Âdudiyye* eserleriyle kelâmda en güçlü ve en sistematik çalışmaların birer örneğini ortaya koymuştur.⁴⁴

1.3. Cem' ve Tahkik Dönemi Eş'arî Kelâmı

Teftâzânî ile başlayan cem' ve tahkik dönemi Cürcânî, Senûsî (ö. 895/1490) ve Devvânî ile devam etmiştir. Bunlar arasında Devvânî, İbn Arabî'nin (ö. 638/1240) felsefî tasavvufu ile Sühreverdî'nin (ö. 587/1191) işrak felsefesini Eş'arîliğe dahil etmeye çalışmıştır.⁴⁵

Teftâzânî'yi kelâm tarihi açısından önemli kılan bir başka özelliği de "cem' ve tahkik dönemi" olarak bilinen dönemin başlangıcında yer almasıdır. Hicrî 8. asrın ortalarından başlayıp 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden cem' ve tahkik döneminin özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz: Bu dönemde daha önce olduğu gibi hacimli kelâm eserleri yazmak yerine, şerh ve hâşiyeler yazmak, ta'likatlar (notlar) eklemek, hülasalar yapmak tercih edilmiştir. Genel durum böyle olmakla birlikte bu dönemde, elfâz-ı küfür, kader ve isbât-ı vacib gibi konularla ilgili eserler de kaleme alınmıştır.⁴⁶

1.3.1. Cem' ve Tahkik Dönemi Önemli Şahsiyetler

Sa'düddîn et-Teftâzânî: 722/1322 yılında Horasan'ın Nesâ iline bağlı Teftâzân kasabasında dünyaya gelmiş, 729/1390 yılında Semerkant'ta vefat etmiştir. Onaltı yaşında eser vermeye başlayan Teftâzânî'nin hocaları arasında Kutbüddin er-Râzî, Adudüddin el-İcî ve Ziyâeddin Abdullah el-Kazvî'nin isimleri geçmektedir. Mevlânâ Celâleddin el-Evbehî, Muhammed b. Atâullah el-Herevî, Alâeddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî, Kara Dâvûd, Lutfullah es-Semerkandî gibi birçok kişiye de ders vermiştir.⁴⁷

İtikadda Eş'arî, amelde Hanefî⁴⁸ mezhebine mensup olan Teftâzânî Eş'arî kelâmında şerh ve hâşiyecilik dönemini başlatmıştır. Bu konuda Ömer en-Nesefî'nin *Metnü'l-akâid* adlı eserine yazdığı *Şerhu'l-Akideti'n-nesefiyye* ile kendi kitabı olan *Makâsıd*'ına yine kendisinin yazdığı *Şerhu'l-Makâsıd* adındaki çalışmalarla büyük bir şöhret kazanmıştır.⁴⁹ Teftâzânî sonrası yine şerh ve hâşiyecilik ile devam edilmek suretiyle yeni bir kelâm yöntemi ortaya çıkmıştır.

Seyyid Şerif el-Cürcânî: 740/1340 yılında Cürcân yakınlarındaki Takü'de doğmuş 816/1413 yılında da Şîraz'da vefat etmiştir. Fıkıhta Hanefî, itikadda Eş'arî mezhebine bağlıdır. Hz. Peygamber'in soyundan gelen Muhammed b. Zeyd'in torunlarından olduğu için "Seyyid Şerif" unvanıyla tanınmıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Şîraz'da Sa'deddin Teftâzânî'nin

⁴⁴ Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 131-132; Tahsin Görgün, "İcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 2000, XXI, s. 411.

⁴⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1995, XI, s. 447-448.

⁴⁶ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul: Damla Yayınları, 2012, s. 34.

⁴⁷ Şükrü Özen, "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 2011, XXXX, s. 299-300.

⁴⁸ Abdullatif Kirmânî, Fenârî Hasan Çelebi, Şehâbeddin Mercânî gibi alimler Teftâzânî'nin fıkıhta Şâfiî olduğunu ifade etmektedirler. Bkz., Özen, "Teftâzânî", s. 301.

⁴⁹ Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 77; Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 132-134.

tavsiyesiyle Şah Şücâ' tarafından Dâruşşifa Medresesine hoca olarak atanmış, on yıl gibi bir süre burada kaldıktan sonra Timur'un (ö. 807/1405) Şiraz'ı zaptetmesi üzerine Semerkant'a gitmiştir. Burada da on sekiz yıl baş müderrislik yapan Cürçânî, Timur'un vefatıyla tekrar Şiraz'a geri dönmüştür.⁵⁰

Cürçânî, Adudüddin el-İcî'nin *el-Mevâkıf* adlı kitabına yazmış olduğu *Şerhu'l-Mevâkıf* eseriyle Eş'arî kelâmına katkı sağlamış, felsefî konulara ağırlık vermiştir. Ayrıca kelâm, felsefe ve tasavvuf alanındaki *et-Ta'rifât* isimli sözlüğünün yanında *Şerhu'l-Akâidi'l-adudiyye* adındaki çalışmasıyla da ön plana çıkmıştır.⁵¹

Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî: 832/1428 veya 838/1434 yılında Tilimsân'da doğmuş ve yine aynı yerde 895/1490'da vefat etmiştir. Kuzey Afrika'da 9/15. Yüzyılım müceddidleri arasında kabul edilen Senûsî, birçok alanda kitap yazmakla birlikte daha çok kelâm alanındaki çalışmalarıyla şöhret bulmuş, yaşadığı coğrafyada Eş'arîliğin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Kaleme aldığı *Akâidetü's-suğrâ* ve *Ümmü'l-berâhîn* adındaki eserleri Nijerya ve Mali gibi Batı Afrika ülkeleri ile Endonezya ve Malezya gibi uzak doğu ülkelerinde uzun bir süre ders kitabı olarak okutulmuştur.⁵²

Celâleddin ed-Devvânî: Kaynakların belirttiğine göre 827-830/1424-1427 yılları arasında İran'ın Kâzerûn şehrine bağlı Devvân köyünde doğmuş, 908/1502 yılında kendi köyünde vefat etmiştir. Fıkıhta Şâfiî, itikadda Eş'arî mezhebine bağlıdır. İlk eğitimine Cürçânî'nin öğrencilerinden biri olan babası Es'ad'ın yanında başlamış, eğitimini tamamladıktan sonra Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın Tebriz'de yaptırdığı Gökmedrese müderrisliğine atanmıştır. Akkoyunlular bölgeye hakim olunca Sultan Yâkub tarafından Şiraz'a bağlı Fars eyaletinin kadılkudatlığına tayin edilen Devvânî, ilmi çalışmalarında kelâm, felsefe ve tasavvufu birleştirme gayreti içerisinde olmuştur.⁵³

Eş'arî kelâmının tasavvuf ile ilgisi Kuşeyrî (ö. 465/1072) ile başlamıştır. Ancak Eş'arî kelâm sistemiyle İbn Arabî'nin vahdet-i vücud anlayışını bir araya getirmeye çalışan Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Şerhu'l-Akâidi'l-adudiyye* eseriyle büyük bir mesafe katedilmiştir.⁵⁴ Devvânî ayrıca Teftâzânî'nin *Tehzibu'l-mantık ve'l-keâm* eserine de şerh yazmak suretiyle kelâm ilmine katkı sağlamıştır.⁵⁵

2. Eş'arîliğin Temel Görüşleri

2.1. Varlık-Âlem Düşüncesi:

Kelâmcılar âlem kavramını, Yüce Allah'ın zâtının dışında olan herşey (mâ-sivâ) için kullanmışlardır.⁵⁶

⁵⁰ Sadreddin Gümüş, "Cürçânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1993, VIII, s. 135.

⁵¹ Erdemci, *Kelâm İlmîne Giriş*, s. 77; Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 132-134.

⁵² Muhammed Aruçi, "Senûsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 2009, XXXVI, s. 534.

⁵³ Harun Anay, "Devvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 1994, IX, s. 258-259.

⁵⁴ Erdemci, *Kelâm İlmîne Giriş*, s. 77.

⁵⁵ Mert, *Kelâm Tarihi*, s. 134.

⁵⁶ Cürçânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitabu't-Ta'rifât*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995, s. 145. Cüveynî'ye

Eş'arîler ise cevher ve arazlardan meydana gelen âlemin Allah tarafından yoktan var edildiğini⁵⁷ ve bu yoktan var edilen âleme de "hiçbir şey" tabirinin kullanıldığını ifade etmişlerdir.⁵⁸

Cevher: Bâkılânî cevheri, "arazlardan tek bir arazi kabul eden"⁵⁹; Cüveynî, "cüz olan her şey"⁶⁰; Âmidî, "alan kaplayan, hacmi veya yüzölçümü olan şey"⁶¹ şeklinde tanımlamıştır.

Eş'arî ise "cevherü'l-vâhid", "el-cevherü'l-ferd", "el-cüz' ellezî lâ yetecezzâ"⁶² şeklinde isimlendirdiği cevherin parçalara ayrılmadığını ve buradan hareketle kainattaki cisimlerin de bölünmeyen bu cüzlerden meydana geldiğini ifade etmektedir.⁶³

Eş'arî kelâmcılar cevherlerin özellikleri hakkında genel olarak onların arazlardan oluşmadıkları, yenilenmedikleri,⁶⁴ şekillerinin bulunmadığı,⁶⁵ birbirinin içine dahil (tedâhül) olmadıkları,⁶⁶ birbirine benzedikleri, hatta aynı oldukları,⁶⁷ cisim olmadıkları ve süreklilik arz ettiklerini⁶⁸ ifade etmektedirler.

Araz: Birden fazla atomun birleşmesiyle meydana gelen cisimlerde geçici bir özellik olduğu anlamına gelen araz kelimesi, "sonradan tesadüfen ortaya çıkan, hastalık ve ölüm gibi zamanla vuku bulan, kendini taşıyan bir varlıkta bulunan ve boşlukta yer tutmayan şey" anlamında kullanılmıştır.⁶⁹

göre âlem "Yüce Allah'ın zâtı ve zâtî sıfatları dışındaki her şey"dir. Bkz., Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâti'i'l-Edille fi Usûli'l-İ'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdü'l-Mun'im, Mısır: Mektebetü Hancî, 1369/1950, s. 39. Gazzâlî de âlemi "Allah'ın dışında kalan bütün mevcudat/varlıklar" şeklinde tanımlamıştır. Varlıkları da mutehayyiz olup olmamalarına bakarak değerlendirmekte ve eğer mutehayyiz varlık herhangi bir şeyle birleşmediyse onu "cevher-i ferd", birleştiyse "cisim" olarak tanımlamaktadır. Bkz., Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, nşr. İnsaf Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Kuteybe, 1423/2003, s. 24-25; Gazzâlî aynı eserin başka bir yerinde cismi "mütahayyiz iki cevherin birleşmesi" olarak tanımlamaktadır. Bkz., Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 39.

⁵⁷ Eş'arî, *Kitâbu'l-Lumâ' fi'r-Reddi'ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, tsh. Muhammed Emin ed-Dannavî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971, s. 6. Âlemdeki cevher ve arazdan bahsedip onun hadis olduğunu ispatlamaya çalışan ilk kişinin Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) olduğu, bu düşüncenin Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849) tarafından geliştirildikten sonra Eş'arî tarafından sistematik bir hale getirildiği kabul edilmiştir. Bkz., M. Şemseddin Günaltay, *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu*, sad. İrfan Baym, Ankara: Fecr Yayınları, 2008, s. 63-64.

⁵⁸ Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 71.

⁵⁹ Bâkılânî, Ebü Bekir Muhammed b. Tayyib, *Temhidü'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil*, thk. İmaduddin Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, 1407/1987, s. 36-37.

⁶⁰ Cüveynî, *eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn*, thk. Helmut Klopfer, Kahire: Dâru'l-Arab, 1989, s. 35.

⁶¹ Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfuddin Ali b. Muhammed b. Salim, *Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, Kahire: Dâru'l-Kutub, 1424/2004, II, s. 243.

⁶² Eş'arî, *Kitâbu Makâlâti'l-İslamiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, thk. Ahmed Câd, Kahire: Dâru'l-Hadis, 1430/2009, s. 301.

⁶³ İbn Fûrek, Ebü Bekir Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-İsfahânî, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret, Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987, s. 268.

⁶⁴ Eş'arî, *Makâlât*, 304; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, II, s. 249.

⁶⁵ Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 47; Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, II, s. 288.

⁶⁶ Eş'arî, *Makâlât*, s. 327.

⁶⁷ Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 35.

⁶⁸ Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 126-128.

⁶⁹ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 161.

Eş'arîler arazların tek başlarına ayakta duramadıkları,⁷⁰ başka arazlarla kâim olamadıkları⁷¹ ve sürekli olmadıkları⁷² konusunda genel bir görüşe sahiptirler.

Cisim: Eş'arî'ye göre cisim “arazları taşıyan”, “telif ve ictima sonucu ortaya çıkan şey” dir.⁷³ Bâkılânî cismi “müellef olan” (bir araya gelen),⁷⁴ Cüveynî ise “müteellef olan” (bir araya getirilen)⁷⁵ olarak tanımlamıştır.

Eş'arîlere göre atomların birleşmesiyle cisimler, cisimlerin birleşmesiyle âlem meydana gelmiştir. Bunların hepsi sonradan yaratılmış sonlu varlıklar olduğu için âlem de sonlu ve sonradan yaratılmıştır. Bilindiği üzere âlem gibi arızî olan şeyler varlık alanına çıkmak için bir sebebe muhtaçtır ki bu da Yüce Allah'tır. O, âlemdeki nesnelere hangi yapıda olduklarına ve nasıl hareket etmesi gerektiğine karar veren yegâne mercîdir.⁷⁶

Bir araya gelerek cisimleri meydana getiren atomlar, mahiyet itibariyle birbirine benzediklerinden dolayı farklı cisimler oluşturmazlar. Ayrıca atomlar sonlu oldukları için âlemin de temel yapısı itibariyle sonlu olduğu ortaya çıkmaktadır.⁷⁷

Varlıkların temel taşı olan atomların arasında mesâmat denilen çok küçük boşluklar bulunmaktadır. Varlık teorisinde atomculuğu savunan kelâmcılar genellikle halâyı (boşluk) benimserken, varlıkların madde ve sûretten meydana geldiğini iddia eden filozoflar ise melâyı (doluluk) kabul etmişlerdir.⁷⁸

2.2. Uluhiyyet Düşüncesi:

Eş'arîler, Allah'ın varlığını ispat konusunda aklî yöntemlere dayanan istidlâlî bilgiye başvurmuşlardır.⁷⁹ Bâkılânî ise bunlara ilave olarak naklî delillerin de kullanılabileceğini ifade etmektedir.⁸⁰

İlk devirde hudûs delilini kullanan Eş'arîler daha sonraları buna imkan, gaye ve nizam delillerini de ilave etmişlerdir. Onlara göre Allah vardır, tektir, eşi ve benzeri yoktur, ezeli ve ebedidir, ezeli sıfatları vardır, mekan ve yönlerden münezzehtir, herhangi bir cisim veya araz değildir.⁸¹ Eş'arî'ye göre Allah'ın zâtıyla kâim olan ve zâtından gayri olması gereken iki kısım sıfatı

⁷⁰ Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 73; Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, II, s. 368; Erdemci, *Kelâm Kozmolojisine Giriş*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2007, s. 104.

⁷¹ Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 73; İcî, Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi 'İlmi'l-Kelâm*, Beyrut: Âlemü'l-Kutub, ts., s. 100; Erdemci, *Kelâm Kozmolojisine Giriş*, s. 105.

⁷² Eş'arî, *Makâlât*, s. 370; Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 73; Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, II, s. 375; Erdemci, *Kelâm Kozmolojisine Giriş*, s. 106.

⁷³ Eş'arî, *Makâlât*, s. 301-302

⁷⁴ Bâkılânî, *et-Temhid*, s. 37

⁷⁵ Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 213

⁷⁶ Eş'arî kelâmında atomculuğu sistemli bir şekilde ilk defa ele alan kişinin Bâkılânî olduğu kanaati yaygındır. Bu konuda İbn Fûrek de atomlardan, yapı ve özelliklerinden detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Bkz. İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 203-211.

⁷⁷ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 202, 208.

⁷⁸ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 108.

⁷⁹ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 14; Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, s. 78.

⁸⁰ Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, *İ'cazu'l-Kur'ân*, Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1988, s. 32.

⁸¹ Eş'arî, *el-Luma'*, s. 19-24; Eş'arî, *el-İbâne*, s. 32.

vardır.⁸² Buna göre Allah'ın zâtıyla kâim hayat, ilim, irade, kudret, semi', basar, kelâm gibi sıfatları vardır. Allah bir ilim ile âlim, bir irade ile mürîd, bir basar ile bâsir, bir kudret ile kâdir, bir kelâm ile mütekellimdir.⁸³

Aynı şekilde Allah'ın kelâm sıfatı⁸⁴ zâtıyla kâim olduğu için ezeldir ve mahluk değildir.⁸⁵ Onlara göre şayet Allah ezeli olarak mütekellim vasfına sahip olmasaydı bunun zıttı olan konuşamama (sükût) gibi afetlerle muttasıf olması gerekirdi. Bu da sükûtun kadîm olması halinde O'nun hiçbir şekilde konuşamayan, emredemeyen, nehyedemeyen olması gerektiğini ortaya çıkarırdı.⁸⁶ Mu'tezile'ye göre kelâmullah mahluk iken Haşviyye mushafın kağıt, mürekkep, harf gibi tüm vasıflarını ezeli ve kadîm kabul etmekteydi. Eş'arî ise Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olma yönüyle yaratılmayıp kadîm olduğunu fakat harf ve ses gibi özelliklerinin mahluk olduğunu söyleyerek orta bir yol izlemiştir.⁸⁷ Bu düşünce de Eş'arilikte "kelâm-ı nefsi kadîm olmakla birlikte kelâm-ı lafzi hâdistir" şeklinde formüle edilmiştir.⁸⁸

Eş'arîlere göre rü'yetullah haktır. Bunun hakkında âyet ve hadisler mevcuttur.⁸⁹ Allah âhirette görülecektir.⁹⁰ Çünkü bir şeyin görülme illeti onun var oluşudur. Böyle bir özelliği olmayan ma'dumun ise görülmesi mümkün değildir.⁹¹

Eş'arî'ye göre herkesin Allah'ı görmesi nazar ve kıyas açısından caizdir. Ama bütün mü'minlerin âhirette Allah'ı görmesi haber (nas) ile

⁸² İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 338.

⁸³ Eş'arî, *el-Luma'*, s. 24-30; Eş'arî, *el-İbâne*, s. 41-45.

⁸⁴ Sıfatları nefyetmenin doğal bir sonucu olarak hicri 2. asrın başlarında Kur'an'ın mahluk olduğu düşüncesi ortaya atıldığında Ahmed b. Hanbel ve takipçileri Kur'an'ın lafzının yaratılmış olup olmadığının tartışılmasını yasaklamışlardır. Ahmed b. Hanbel'e göre "Kur'an'ın mahluk olduğuyula ilgili herhangi bir ayet veya hadis yoktur". Aydın, *Nazar ve İstidlal*, s. 229-230.

⁸⁵ Eş'arî, *el-Luma'*, s. 23; Eş'arî, *el-İbâne*, s. 31, 44; İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 59-60. İmam Eş'arî'nin en katı olduğu konulardan bir tanesi de "Halku'l-Kur'an" meselesidir. Büyük tartışmalara sebep olan bu konu siyasi otorite ve çekişmenin bir göstergesi gibi görünmektedir.

⁸⁶ Eş'arî, *el-Luma'*, s. 24-25; Eş'arî, *el-İbâne*, s. 32.

⁸⁷ İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 149.

⁸⁸ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 179.

⁸⁹ Eş'arî, *el-İbâne*, s. 16-17; Ayette "O gün nice gözler vardır ki parıl parıldılar, Rablerine bakarlar." (Kıyâme, 75/22.); Hadiste ise "Rabbini ayın ondördünde dolunayı gördüğünüz gibi göreceksiniz ve O'nu görmede birbirinize zahmet vermeyeceksiniz". Bkz. Buhârî (ö. 256/870), Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul: y.y., 1981, *Kitabu'l-Mevâkıt*, 6; Tirmizî (ö. 279/892), Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ, *el-Camiu's-sahih*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuad Abdulkâfi, Yusuf Kemal el-Hût, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1987, Cennet, 16.

⁹⁰ Eş'arî, *el-İbâne*, s. 28. İmam Eş'arî bu konuda rü'yeti arazlarla ilişkilendirirken İbn Küllâb, nefsiyle bizatihi kaim olmayı şart koşmuş ve arazların rü'yetini kabul etmemiştir. Bkz. Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 119. Ayrıca Râzî de İmam Eş'arî'nin bu görüşünü eleştirerek Allah'ın varlığının zâtından olması hasebiyle diğer varlıklara benzemediği ve bu delilin müşahede âlemine dayandığını iddia etmiştir. Bkz. Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Kelâma Giriş*, *el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 201-202.

⁹¹ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 81.

vâcibtir.⁹² O'na göre dünyada Allah'ı görmek yalnız Rasûlullah'a nasip olmuştur.⁹³

Gazzâlî ise rü'yetullah konusundaki delillerin zan ifade ettiğini, bundan dolayı bunu inkar etmenin küfrü değil bid'at ehli olmayı gerektirdiğini iddia etmiştir.⁹⁴

Eş'arîlere göre "teklif-i mâlâ yutak" caiz olup aklen de bu mümkündür.⁹⁵ Bu konuda emredilen şeyleri yapmakta insanlar ya acizdirler veya bilinçli bir şekilde yapmamaktadırlar. Buradaki teklif ikinci kısma aittir. Ancak Allah dilerse birinci kısma da teklif edebilir ki bu O'nun için bir sefeh veya noksanlık oluşturmaz.⁹⁶

2.3. Nübüvvet Düşüncesi:

Eş'arî, nübüvvet ile risâleti kimi zaman eş anlamlı olarak kullanmakla birlikte risâleti daha üst bir mertebede değerlendirmiştir.⁹⁷ Çünkü resûl, Allah'tan aldığı emirleri insanlara ulaştırmakla mükellef iken nebilerin böyle bir zorunluluğu yoktur. O'na göre Allah lütfunun bir gereği olarak resûl ve nebiler göndermiştir. Ancak her kavme ayrı ayrı olmak üzere aynı anda birden fazla peygamber gönderebildiği gibi bütün insanlara sadece bir tanesini de gönderebilir.⁹⁸

Peygamberlerin sayısı ile ilgili olarak Kur'ân-ı Kerim'de herhangi bir rakam zikredilmemiştir. Ancak hadislerde "yüz yirmi dört bin", veya "iki yüz yirmi dört bin" şeklinde rivayetler bulunmaktadır.⁹⁹ Bunlar arasından üçyüz on üç resûl, beş tanesi de Ulu'l-'azm peygamberlerdir ki Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'dir.¹⁰⁰ Risâlet Allah katında en yüce makam olduğu için insanlardan olan resûller mukarreb meleklerden daha üstün kabul edilmiştir.¹⁰¹

Eş'arî'lerden bazılarına göre ise nebi ve resûl arasında herhangi bir fark yoktur. Çünkü Allah, insanlar arasından seçtiği kimselere "sen benim resûlüm/nebimsin" diyerek görevlendirmektedir. Bundan dolayı her hangi bir

⁹² İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 79, 81.

⁹³ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 82, 86-88.

⁹⁴ Gazzâlî, *Faysalü't-Tefrika*, thk. Mahmud Beycu, Dimeşk: Dâru'l-Beyrutî, 1430/2009, s. 58.

⁹⁵ Eş'arî, *el-Luma'*, s. 58.

⁹⁶ Meselâ, Ebû Leheb'in iman etmeyip ateşe gireceğini bildirdiği halde onu Resûlullah'ı tasdik etmekle mükellef kılmıştır. Böylece hem iman hem de inkar etme teklifini bir araya getirmiştir. Böyle durumların cem' edilmesi aklen mümkündür. Bkz. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 71; İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 111; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 188-190.

⁹⁷ Eş'arî'ye göre "nebi" kelimesinin haber verme ve yüceltme (rif'at) şeklinde iki anlamı vardır: Bunlardan ilki "n-b-e", ikincisi ise "n-b-v" sülasi fiilden türemiştir. Bundan dolayı ikinci manaya alındığında nübüvvet risâletten daha öncelikli olmaktadır. Bkz. İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 174.

⁹⁸ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 175. Burada Eş'arî özellikle peygamber göndermeyi Allah'a vâcib gören Mu'tezile ve Şia'ya karşı çıkmakta ve Allah için hiçbir şeyin vâcib kılınamayacağını dile getirmektedir. Ayrıca Eş'arî, "*Usûlu ehli's-sünne*" adlı eserinde başta Resûlullah (sav)'ın peygamberliğini kabul etmeyen Yahudi ve Hristiyanlar olmak üzere nübüvveti inkar eden Berâhime, Mecusiyye ve Sümeniyye'yi eleştirerek müdellel cevaplar vermiştir. Bkz. Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâ'a*, thk. Muhammed Seyyid el-Celyend, Kahire: Dâru'l-Ulum, 1987, s. 43-45.

⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Müsned*, 6 Cilt. Mısır: Bulak, 1313, 5/226.

¹⁰⁰ Konuyla ilgili olarak bkz. Ahzab, 33/7; Şûra, 42/13.

¹⁰¹ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 175.

gayret ya da özel kabiliyetlere bakılmadan Allah'ın lutfuyla bu mertebeye mazhar olmuşlardır.¹⁰² Bundan dolayı Eş'arilerin çoğunluğuna göre nübüvvet insanlara maslahat içerdiği için Allah tarafından verilmiş bir lütuftur.¹⁰³

Eş'arî'ye göre nübüvvet vehbî olup "Allah hikmeti dilediğine verir"¹⁰⁴ âyetinde geçen hikmet, nübüvvetle delalet etmektedir.¹⁰⁵ Ayrıca bir insanın peygamber olduğunun en büyük delili göstermiş olduğu mu'cizelerdir.¹⁰⁶ Rasûlullah'ın en büyük mu'cizesi de Kur'ân-ı Kerim'dir.¹⁰⁷

Ona göre peygamberlerin, mu'cizelerden başka önceki peygamberler tarafından müjdelenmeleri, gönderildikleri toplumlarda cömertlik, cesaret, mârifet, iffet, fazilet, bilgi ve akıl gibi yüksek ahlaki değerlere sahip olmaları ve zaruri bilgilerin onları teyid etmeleri de aranan şartlar arasındadır.¹⁰⁸ Bir peygamberin sıdk,¹⁰⁹ emânet,¹¹⁰ fetânet, ismet¹¹¹ ve tebliğ¹¹² gibi genel sıfatlara haiz olması zorunluymuş bunlar arasında özellikle ismet sıfatı şart koşulmuştur.¹¹³

Eş'arîler, mu'cizeyi genellikle aklî (manevî) ve hissî (kevnî) olarak iki kısma ayırmakta ve onu nübüvvetin ilk delili kabul etmektedirler. Aklî mu'cize olan Kur'ân'nın dışında duyu organlarıyla algılanan hissî mu'cizeler de vardır. Bunlar arasında Hz. İsa'nın ölülere diriltmesi,¹¹⁴ Hz. Musa'nın asasını yılanı çevirmesi,¹¹⁵ Hz. Muhammed'in bir işaretiyle ayın yarılanması,¹¹⁶ isrâ ve miraç

¹⁰² İcî, *el-Mevâkıf*, s. 347; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 355.

¹⁰³ Bkz. İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 174-175.

¹⁰⁴ Bakara, 2/269.

¹⁰⁵ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 175.

¹⁰⁶ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 176-180; Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 193-195.

¹⁰⁷ Eş'arî, *el-İbâne*, s. 32.

¹⁰⁸ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 176. Buna delil olarak "Şüphesiz ki Allah, Adem'i, Nuh'u, İbrahim ailesi ile İmran ailesini seçip âlemlere üstün kıldı." (Âl-i İmrân, 3/33.) âyetini getirmektedir. Ayrıca bkz. "Andolsun biz onlara bilerek (kendi zamanlarında) âlemlerin üstünde bir imtiyaz verdik." (Duhan, 44/32).

¹⁰⁹ Meryem, 19/41. "Kitap'ta İbrahim'i an. Zira o, sıdkı bütün bir peygamberdi."

¹¹⁰ Âl-i İmrân, 3/161. "Bir peygambere, emanete hiyanet yaraşmaz. Kim emanete hiyanet ederse, kıyamet günü, hayinlik ettiği şeyin günahı boynuna asılı olarak gelir. Sonra herkese -asla haksızlığa uğratılmaksızın- kazandığı tastamam verilir."

¹¹¹ Enbiya, 21/73, "Onları, emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren önderler yaptık ve kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı, zekat vermeyi vahyettik. Onlar daima bize ibadet eden kimselerdi."

¹¹² Mâide, 5/67. "Ey Resûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun." Başka âyetler için bkz. Bakara, 2/129, 151; Âl-i İmrân, 3/164; En'am, 6/107; Yunus, 10/108; Hud, 11/86; Rad, 13/40; Nahl, 16/35, 44, 64.

¹¹³ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 181; Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 178.

¹¹⁴ Âl-i İmrân, 3/49; Mâide, 5/110.

¹¹⁵ A'râf, 7/107-108, 117-122; Tâhâ, 20/19-22, 67-70.

¹¹⁶ Buhârî, *Menakıb*, 27; Müslim, Ebû'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Camiu's-Sahih*, Kahire: y.y., 1374-1375/1955-1956, *Münafikun*, 8. Bkz. Kamer, 54/1. "Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı."

olayı,¹¹⁷ taşların kendisini selamlamaları,¹¹⁸ mescitteki kütüğün inlemesi¹¹⁹ gibi birçok mu'cize örnek olarak zikredilebilir.¹²⁰

2.4. Âhîret-Me'âd Düşüncesi:

Âhîret, “ilk, önce” anlamındaki “evvel” kelimesinin mukabili ve “son” manasındaki “âhir”in müennes hali olup terim olarak “dünya hayatından sonra başlayıp ebediyyen devam edecek olan ölüm sonrası hayat” şeklinde tanımlanmıştır.¹²¹

Eş'arî'ye göre sem'ıyyât ile ilgili bilgiler ancak haber (naslar) vasıtasıyla elde edilebilir. Akıl, bu alanda bilgi sahibi olmayıp haberleri sadece değerlendirerek kabul veya red edebilir.¹²² Buna göre akıl ve duyularımız gayba ait konular hakkında bilgi veremez. Böyle konularda ancak nasların haber verdiği kadarını bilebiliriz.

İnsanın ölümünden kıyametin kopmasına kadar geçen zamana berzah âlemi veya kabir hayatı denilmiştir. Dünya hayatının bitimi ile âhîret hayatının başlangıcı arasında yer alan berzah, “kesif cisimlerle soyut ruhlar âlemi”, “dünya ve âhîret arasındaki sınır”¹²³ manalarına gelmekte ve Kur'ân'da; “iki şeyin arasını ayıran engel, ayırıcı sınır, hail” gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹²⁴ Bazı hadislerde kabir hayatının âhîret duraklarının ilki olduğu açıklanmıştır.¹²⁵

Eş'arî'ye göre âhîret âlemiyle ilgili Rasûlullah ve ashabından gelen birçok rivayete göre orada Kevser havuzunun varlığından bahsedilmektedir. Buna göre Rasûlullah'ın ümmeti Kevser havuzundan içmek için gelecek ve havuzdan içenler bir daha susamayacaktır.¹²⁶

Ayrıca cehennem üzerine kurulmuş sırat köprüsünden bahsedilmektedir. Salih amel işleyenler oradan geçecek, kötü amelleri fazla olanlar ise geçemeyip aşağı düşeceklerdir. Amellerin durumuna göre de geçiş hızı değişmektedir.¹²⁷

Eş'arî'ye göre “kıyamet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen salih kulların, müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda

¹¹⁷ İsrâ, 17/1. “Bir gece, kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Haram'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir. O, gerçekten işitendir, görendir.”

¹¹⁸ Müslim, *Fedâil*, 2.

¹¹⁹ Buhârî, *Menâkıb*, 25.

¹²⁰ Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sünne*, s. 46-47; İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 178; Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 200-201; Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 143-144.

¹²¹ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 18.

¹²² İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 170.

¹²³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 69.

¹²⁴ Bkz. Mü'minûn, 23/100; Rahmân, 55/20; Furkân, 25/53; Beled, 90/11.

¹²⁵ Bkz. Tirmizî, *Sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuad Abdulkaki, Yusuf Kemal el-Hût, *Zühd*, 5; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/63.

¹²⁶ Eş'arî, *Eş'arî Akâidi*, s. 152; Bkz. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 86; Buhârî, *Fiten*, 1; *Rikak*, 53; Müslim, *Taharet*, 39; *Fedâil*, 25, 26, 29, 31, 32; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/230.

¹²⁷ Eş'arî, *Eş'arî Akâidi*, s. 152; İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, s. 171.

bulunması”¹²⁸ anlamındaki şefaath ise ümmetinden büyük günah işleyip tevbe etmeden ölen müminler içindir.¹²⁹

Bağdâdî’ye göre peygamberler ve derecelerine göre bazı müminler için şefaath hakkı vardır. Rasûlullah hakkındaki “makam-ı mahmud” ifadesi şefaath anlamındadır.¹³⁰ Genel olarak ifade etmek gerekirse Ehl-i sünnet itikâdında şefaath konusundaki ihtilafın şefaathın varlığı veya yokluğundan ziyâde kimleri kapsayacağı veya nasıl olacağı ile ilgili olduğu görülecektir.

Sonuç

Eş’arîliğin kurucusu kabul edilen Ebü’l-Hasan el-Eş’ârî, kırk yaşlarına kadar Mu‘tezile’nin esaslarını benimsemiş ve savunmuş birisiyken gördüğü rüyalar ve hocası Cübbâî ile tartışmaya girdiği üç kardeş (salah-aslah) meselesi başta olmak üzere birçok nedenden dolayı Mu‘tezile’den ayrılarak “Müsbite” veya “Sıfâtiyye” diye bilinen fırkanın temsilcileri olan İbn Küllâb, Kalânîsî ve Muhâsibî’nin düşünce yapısını benimsemiştir. Mu‘tezile’den ayrılarak kendine özgü fikir ve düşüncelerle yeni bir ekol ortaya koymaya çalışan Eş’ârî, muhalifleri tarafından özellikle “Cebriyye” ve “Müşebbihe” gibi isimlerle itham edilmiştir. Daha sonraki süreçte Ehl-i sünnet içerisinde kendi düşünce sistemini kurmuş ve muhaliflerine karşı güçlü bir ekol ortaya koymuştur. Ama kelâm perspektifinden bakıldığında ise bu ilmin temel esaslarının oluşumu ve gelişiminin Mu‘tezile vasıtasıyla olduğu da bir hakikattir.

İmam Eş’ârînin Mu‘tezileden ayrılmasıyla başlayan ve kısa zamanda Bâkîlânî, İbn Fûrek, İsferyânî, Bağdâdî, Cüveynî ve Gazzâlî gibi şahsiyetlerin katkılarıyla belli bir sisteme oturan Eş’arîlik, genel olarak üç dönemden meydana gelmiştir. Ayrıca mezhep içindeki önemli kişilerin katkılarıyla hem ilmi açıdan temelleri sağlamlaştırılmış hem de geniş bir coğrafyaya yayılma imkanı bulmuştur.

Bu çalışmamızda Eş’arîliğin temel düşünceleri ile ayrıldığı dönemler kısa ve sade bir dille ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemlerden Eş’ârî ile başlayıp Gazzâlî ile biten mütekaddimûn döneminde diğer ekollerden farklı olarak Eş’ârî düşüncenin ortaya konulmaya ve kendi metodunu geliştirmeye çalıştığı görülmektedir.

Bu dönemin ana konuları ulûhiyyât, nübüvvât ve âhîret olmakla birlikte bilgi ve varlık konularına da yer verilmiştir. Savunulan ve geliştirilen düşünceler Mu‘tezile’ye karşı anti tez şeklinde olduğu için bu dönemde daha çok Mu‘tezile ile mücadele edilmiştir.

Müteahhirûn döneminde Eş’ârî kelâm sistemi Gazzâlî ve sonrasında yeni bir boyut kazanmaya ve sistem olarak da yeni bir zemine oturmaya başlamıştır. Bu dönemin ana konusu varlık iken kelâmın temel hedefi dinin esaslarını ispat ve izah etmek olmuştur.

Teftâzânî ile başlayan cem‘ ve tahkik döneminde ise kelâmcılar hacimli eserler yazmak yerine, şerh ve hâşiyeler yazmak, ta‘likatlar eklemek ve

¹²⁸ Mustafa Alıcı, “Şefaath”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları 2010, XXVIII, s. 411-412.

¹²⁹ Bkz. Tirmizî, *Sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuad Abdulkâfi, Yusuf Kemal el-Hût, *Sıfatu’l-Kiyâmet*, 11.

¹³⁰ Bağdâdî, *Usûlü’l-d-Dîn*, s. 268.

hülasalar yapmayı tercih etmişlerdir. Bundan dolayı özgün çalışmalar yapılamamış, neticede duraklama ve gerileme dönemine geçilmiştir.

Kaynakça

- Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, “Cüveynî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, VIII, ss. 141-144.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Müsned*, 6 Cilt, Mısır: Bulak, 1313.
- Alıcı, Mustafa, “Şefaât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, XXVIII, ss. 411-412.
- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfuddin Ali b. Muhammed b. Salim, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, 5 Cilt, Kahire: Dâru'l-Kutub, 1424/2004.
- Anay, Harun, “Devvânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, IX, ss. 257-262.
- Arslan, Hulusi, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, Malatya: Medipres Yayınları, 2012.
- Aruçi, Muhammed, “Senûsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, XXXVI, ss. 534-535.
- Aydın, Hüseyin, *Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'de Nazar ve İstidlal*, Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- Bağdâdî, Ahmet b. Ali el-Hatîb, *Tarihu Bağdad ev Medinetü's-Selam*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, 21 Cilt, Beyrut: y.y., 1350/1931.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdullah et-Temimî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs, ts.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdullah et-Temimî, *Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2002.
- Bâkîllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, *Temhidü'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil*, thk. İmaduddin Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1407/1987.
- Bâkîllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, *İ'cazu'l-Kur'ân*, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1988.
- Başoğlu, Tuncay, “Sebr ve Taksim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, XXXVI, ss. 255-256.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahîh*, 8 Cilt. İstanbul: y.y., 1981.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitabu't-Ta'rifât*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, thk. Helmut Klopfer, Kahire: Dâru'l-Arab, 1989.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâti'i'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdu'l-Mun'im, Mısır: Mektebetü Hancî, 1369/1950.

- Çağrı, Mustafa, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, XIII, ss. 489-505.
- Ebü Yüsr Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1988.
- Erdemci, Cemalettin, *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2012.
- Erdemci, Cemalettin, *Kelâm Kozmolojisine Giriş*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2007.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne ‘an Usûli’-d-Diyâne*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1971.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasan Ali b. İsmail, *Kitâbu Makâlâti’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi’l-Musallîn*, thk. Ahmed Câd, Kahire: Dâru’l-Hadis, 1430/2009.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasan Ali b. İsmail, *Kitabu’l-Luma ‘fi’r-Reddi ‘ala Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida’*, tsh. Muhammed Emin ed-Dannâvî, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1971.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasan Ali b. İsmail, *Usûlu Ehli’s-Sünneti ve’l-Cemâ‘a*, thk. Muhammed Seyyid el-Celyend, Kahire: Dâru’l-Ulûm, 1987.
- Eşit, Yusuf, “Kelâmcı Usûlcülerin Usûl Düşüncesinde Akıl-Nakil İlişkisi: Gazzâlî Örneği”, *Usûl İslam Araştırmaları*, 2019, XXXI, ss. 59-76.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, “Abdülkâhir el-Bağdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, I, ss. 245-247.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Makâsıdu’l-Felâsife*, thk. Süleyman Dünya, Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 1960.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi’l-İ’tikâd*, nşr. İnsaf Ramazan, Beyrut: Dâru’l-Kuteybe, 1423/2003.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min ‘İlmi’l-Usûl*, thk. Muhammed Tâhir, 2 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadis, 1432/2011.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Faysalu’t-Tefrika*, thk. Mahmud Beycu, Dimeşk: Dâru’l-Beyrutî 1430/2009.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Tehâfüt el-Felâsife*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Tarihi*, İstanbul: Kitap Dünyası, 2000.
- Görgün, Tahsin, “Îcî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, XXI, ss. 410-414.
- Gümüş, Sadreddin, “Cürcânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, VIII, ss. 134-136.
- Günaltay, M. Şemseddin, *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu*, sad. İrfan Bayın, Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Harman, Ömer Faruk, “Şehristânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, XXXVIII, ss. 467-468.
- İbn Asâkir, Ebü’l-Kasım Ali b. Hasan, *Tebyinü Kezibi’l-Müfteri fi mâ Nüsibe ile’l-İmam Ebi’l-Hasan el-Eş‘ari*, Beyrut: Dâru’l-Cil, 1995/1416.

- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-İsfahânî, *Mücerredü Makâlâtî 'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret, Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İcî, Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fî 'İlmi'l-Kelâm*, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, ts.
- Karadaş, Cağfer, "Eş'arî Kelâm Ekolü", *Kelâm*, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Karlığa, Bekir, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, XX, ss. 257-288.
- Mert, Muhit, *Kelâm Tarihinin Problemleri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, 5 Cilt. Kahire: y.y., 1374-1375/1955-1956.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsiratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay, 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 1993.
- Özaydın, Abdülkerim, "Kündürî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2002, XXVI, ss. 554-555.
- Özen, Şükrü, "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, XXXX, ss. 299-308.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Kelâma Giriş, el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Sinanoğlu, Mustafa, "Şehristânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, XXXVIII, ss. 468-470.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuad Abdülbaki, Yusuf Kemal el-Hût, 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1987.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul: Damla Yayınları, 2012.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Uysal, Ekrem, *Eş'arî Kelâm Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*, Doktora Tezi, Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van: 2017.
- Yavuz, Salih Sabri, "İsferâyînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, XXII, ss. 515-516.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Beyzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, VI, ss. 100-103.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, XI, ss. 447-455.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, XII, ss. 89-95.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Fûrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, XIX, ss. 495-498.

Yüksel, Emrullah, “Âmidî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, III, ss. 57-58.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.